

Kinga Białek

ORCID: 0000-0002-8551-7943

Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy'ego Brandta Uniwersytetu Wrocławskiego

Ochrona materialnego dziedzictwa kulturowego w Nikozji – dwugminne działania po 1974 roku

Protection of the Tangible Cultural Heritage in Nicosia – Bicomunal Activities after 1974

Abstrakt

Cypr zachował swoje bogate dziedzictwo kulturowe, a układ urbanistyczny i architektura w Nikozji są odzwierciedleniem zróżnicowanej historii stolicy. Nerozwiązany konflikt prowadzi do rywalizacji wokół kwestii kulturowych. To właśnie między innymi materialne dziedzictwo stało się „ofiara” sytuacji politycznej i może być użyte do podsycania sporów i wzbogacania etnocentrycznych narracji. W takim przypadku jego ochrona może stać się selektywna. A z drugiej strony istnieje możliwość, że renowacje miejsc wspólnych lub istotnych dla innej grupy etnicznej staną się symbolem wysiłków na rzecz pojednania. Celem artykułu jest przedstawienie, jak Cypryjczycy chronią osmańskie i brytyjskie dziedzictwo kulturowe w Nikozji. W artykule omówione zostały dwa projekty dwugminne: Nicosia Master Plan oraz Komitet Techniczny ds. Dziedzictwa Kulturowego.

Słowa kluczowe: Nikozja, problem cypryjski, Nicosia Master Plan, TCCH, dziedzictwo kulturowe

Abstract

Cyprus has retained its rich cultural heritage, and the urban layout and architecture in Nicosia reflects the diverse history of the capital. Unresolved conflict leads to competition over cultural issues. It is, among other things, tangible heritage that has become a “victim” of the political situation and can be used to fuel disputes and enrich ethnocentric narratives. In this case, its protection may become selective. On the other hand, renovations of common places or the “Other’s” can become a symbol of reconciliation efforts. The aim of the article is to present how Cypriots protect the rich Ottoman and British cultural heritage in Nicosia. The article discusses two bi-communal projects: Nicosia Master Plan and the Technical Committee for Cultural Heritage.

Keywords: Nicosia, Cyprus problem, Nicosia Master Plan, TCCH, tangible cultural heritage

Wstęp

Współczesny Cypr nosi ślady kolejno panujących na wyspie Bizantyńczyków (do 1191), Lusignanów (1192–1489), Wenecjan (1489–1571), Turków osmańskich (1571–1878) i Brytyjczyków (1878–1960), a mury otaczające stare miasto Nikozji stanowią jeden z najbardziej rozpoznawalnych tego przykładów. Historia fortyfikowania stolicy sięga okresu Lusignanów. Wtedy też powstały pierwsze mury wokół miasta, chociaż te, które znamy dziś, to projekt Wenecjan, odnowiony i zmodyfikowany przez Turków osmańskich. W okresie osmańskim miasto zyskało swój obecny wygląd – charakterystyczne ciasne uliczki, hamamy, karawanse-raje, fontanny. Z kolei w czasie sprawowania rządów przez Brytyjczyków miasto wzbogaciło się o budowle w stylu kolonialnym.

Wraz z rozpoczęciem konfliktu pomiędzy greckimi i tureckimi Cypryjczykami, który doprowadził do podziału wyspy, cenne przykłady materialnego dziedzictwa kulturowego stały się „ofiara” tych wydarzeń. Okres od 1974 do 2003 roku charakteryzował się brakiem kontaktów mieszkańców północnego i południowego Cypru. Dziedzictwo kulturowe „Innego” było często zaniebdywane, co wynikało z różnych powodów: braku woli, traumatycznych wspomnień, braku środków finansowych, ignorancji. W kwietniu 2003 roku władze turecko-cypryjskie podjęły niespodziewaną decyzję o utworzeniu przejścia pomiędzy północną a południową Nikozją¹.

1 Costas M. Constantinou, Olga Demetriou, Mete Hatay, “Conflicts and Uses of Cultural Heritage in Cyprus”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 14 (2012): 178.

Był to istotny moment dla historii podzielonego Cypru. Od kwietnia 2003 roku liczba punktów kontrolnych sukcesywnie rośnie, do 2021 roku było ich dziewięć i planowane jest otworzenie kolejnych dwóch². Co istotne dla tego artykułu, otwarte przejścia umożliwiły tysiącom Cypryjczyków odwiedzenie nie tylko swoich dawnych posiadłości, ale i miejsc kultu religijnego oraz ważnych dla społeczności zabytków. Podróże te często dokumentowane były na fotografiach i stanowiły dowód „złego stanu miejsc dziedzictwa religijnego, które zostały «uwiecznione» po «drugiej» stronie podziału”³. Powszechna stała się wiktyimizacja społeczności i jednoczesne podkreślanie troski o zachowanie dziedzictwa kulturowego „Innego”.

Celem artykułu jest przedstawienie, jak Cypryjczycy chronią osmańskie i brytyjskie dziedzictwo kulturowe w Nikozji. Dobór tych dwóch okresów (osmańskiego i brytyjskiego) wynika z faktu, że wywołują one wśród mieszkańców najwięcej emocji. Ponieważ ochrona ta odbywa się między innymi poprzez zespoły dwugminne, przeanalizowane zostaną dwie inicjatywy – Nicosia Master Plan (NMP) oraz Komitet Techniczny ds. Dziedzictwa Kulturowego (Technical Committee on Cultural Heritage, TCCH). W tym celu zastosowano badanie dokumentów, obserwację oraz przegląd literatury z tego zakresu. Wykorzystane materiały obejmują głównie publikacje tworzone przez badaczy cypryjskich, członków zespołów technicznych odpowiedzialnych za renowacje i raporty architektoniczne. Na szczególną uwagę zasługują publikacje Constantinou, Demetriou i Hatay⁴, którzy krytycznie spoglądają na ochronę współczesnego materialnego oraz niematerialnego dziedzictwa kulturowego Cypru. Forma ochrony budynków dziedzictwa kulturowego zmieniła się w ostatnich dziesięcioleciach i dziś często polega na adaptacji. Oczywiście ponowne wykorzystanie budynków nie jest niczym nowym, praktyka ta była stosowana na Cyprze np. przez Turków osmańskich, jednak obecne adaptacje zabytkowych budynków odbywają się w bardziej świadomy sposób i skupiają się na kulturowym znaczeniu. To zagadnienie

2 Dziewięć działających punktów kontrolnych to: Ledra Palace, Agios Dhometios, Pergamos, Strovilia, Ledra Street, Astromeritis-Zodhia, Kato Pyrgos – Karavostasi, Lefka-Apliki Kato, Deryneia. Dwa planowane przejścia to: Pyrgos – Kokkina, Kokkina – Pachyammos. Zob. Crossing Points – Green Line Regulations, <https://www.mof.gov.cy/mof/customs/customs.nsf/All/05AEEF243C9BFC8BC22572BF002D0A28?OpenDocument> (dostęp: 10.12.2022)

3 Constantinou, Demetriou, Hatay, “Conflicts and Uses of Cultural Heritage in Cyprus”, 178.

4 Constantinou, Demetriou, Hatay, “Conflicts and Uses of Cultural Heritage in Cyprus”.

zostało przeanalizowane przez Misırlısoy i Günçe⁵. Należy wspomnieć również o publikacji zbiorowej zatytułowanej *War and Cultural Heritage: Biographies of Place*⁶, w której analizowany jest wpływ konfliktu na dziedzictwo kulturowe oraz interpretacja i jego wykorzystywanie w takich państwach jak Cypr, Bośnia i Hercegowina, Francja, Niemcy oraz Hiszpania. W rozdziale siódmym Olga Demetriou bada przykład Ledra Palace znajdującego się w strefie buforowej w Nikozji jako trudnego dziedzictwa konfliktowego Cypru. Projekty architektoniczne i publikacje Athiny Papadopoulou⁷ stanowią ważne źródło podczas analizy inicjatyw podejmowanych w ramach Nicosia Master Plan. Natomiast artykuły i monografie Anity Bakshi⁸ wzbogacają zrozumienie krajobrazu urbanistycznego Nikozji. Wśród polskich publikacji badających nieco szerzej dziedzictwo materialne i niematerialne należy wymienić Cypr. Dzieje, literatura, kultura⁹ – dwutomową monografię stanowiącą efekt badań interdyscyplinarnego zespołu.

Ochrona dziedzictwa kulturowego Nikozji a podział

Style architektoniczne w Nikozji to obraz bogatej historii i wielu zmian politycznych na wyspie. Dokonywana analiza materialnego dziedzictwa kulturowego skupia się na obszarze starego miasta, ponieważ to tam znajdują się projekty weneckie, osmańskie i brytyjskie. Wynika to z historii miasta, którego granice jeszcze w XIX i na początku XX wieku nie obejmowały obszaru dużo większego niż mury weneckie¹⁰.

5 Damla Misırlısoy, Kağan Günçe, “A critical look to the adaptive reuse of traditional urban houses in the Walled City of Nicosia”, *Journal of Architectural Conservation* 22/2 (2016): 149–166.

6 *War and Cultural Heritage: Biographies of Place*, red. Marie Louise Stig Sørensen, Dacia Viejo-Rose (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).

7 Athina Papadopoulou, “Restoration and Re-use of Omeriye Ottoman Baths, Nicosia, Cyprus”, w *1st Euro-Mediterranean Regional Conference Traditional Mediterranean Architecture Present and Future* (Barcelona: RehabiMed, 2007), 577–579.

8 Anita Bakshi, “A shell of memory: The Cyprus conflict and Nicosia’s walled city”, *Memory Studies* 5/4 (2012): 479–496; Anita Bakshi, *Topographies of Memories: A New Poetics of Commemoration* (New York: Palgrave Macmillan, 2017).

9 *Cypr. Dzieje, literatura, kultura*, t. I, II, red. Małgorzata Borowska, Przemysław Kordos, Dariusz Maliszewski (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2014).

10 Christina Pieri, *Selective Heritage Management in Divided Cities: Focusing on Nicosia’s Walled City Centre*, praca doktorska (Nottingham Trent University 2017), <https://irep.ntu.ac.uk/id/eprint/34658/> (dostęp: 10.10.2022).

Stare miasto Nikozji liczy około 2 km² powierzchni i charakteryzuje się ciasną tkanką miejską. Budynki sakralne i użyteczności publicznej są największe, dominują w staromiejskim krajobrazie, natomiast domy prywatne posiadają zazwyczaj jedną lub dwie kondygnacje¹¹. Posiadłości budowane w okresie panowania Lusignanów i Wenecjan były zazwyczaj jednopiętrowe, a jako budulec wykorzystywano kamień¹². Ich przykłady stanowią jednak niewielki odsetek dzisiejszych zabudowań starego miasta. We współczesnej Nikozji zachowało się jednak sporo posiadłości okresu osmańskiego. Dla odmiany budowano zazwyczaj dwie kondygnacje i wykorzystywano cegłę mułową. Istnieją przykłady, gdy parter budynku został wybudowany w okresie Lusignanów, a piętro w osmańskim¹³. W czasach kolonialnych budowano głównie z piaskowca¹⁴, a projekty były dużo bardziej monumentalne (np. współcześnie główny kampus Uniwersytetu Cypryjskiego, a wcześniej Cypryjskie Kolegium Nauczycielskie)¹⁵.

Cypr zachował zatem swoje bogate dziedzictwo kulturowe, a układ urbanistyczny i architektoniczny w Nikozji jest odzwierciedleniem zróżnicowanej historii stolicy¹⁶. Jednak, jak zaznaczają Mısırlısoy i Günçe, stare miasto Nikozji doświadczyło ograniczonych działań w kwestiach konserwatorskich¹⁷. Wytyczne dotyczące odbudowy dziedzictwa są tworzone na podstawie architektonicznych praktyk konserwatorskich, np. tych zawartych w Karcie Weneckiej z 1964 roku. Art. 14–15 stanowią, że integralność budowli nie powinna zostać zniekształcona, co oznacza, że zabytek powinien być utrzymany (lub przywrócony) w pierwotnym stanie przy minimalnym poziomie interwencji i ich udokumentowaniu oraz zasadzie odwracalności. Według tych założeń pierwotny stan postrzegany jest jako autentyczna forma, zatem pojawiają się wątpliwości

11 Rehabilitation of the Old Walled City Project Brief. Compiled by the Aga Khan Award for Architecture (Geneva: Aga Khan Award for Architecture, 2013), 2.

12 Mısırlısoy, Günçe, "A critical look to the adaptive reuse of traditional urban houses in the Walled City of Nicosia", 154.

13 *Ibidem*, 156.

14 *Ibidem*, 157.

15 Yiannis Papadakis, "Locating the Cyprus Problem: Ethnic Conflict and the Politics of Space", *Macalester International* 15 (2005): 83.

16 Na liście zabytków dziedzictwa kulturowego znajdują się między innymi Bedesten, Buyuk Han, brama Famagusta, fontanny uliczne, XIV-wieczna hala Kasteliotissa, Omerye Hamam. Zob. "List of Cultural Heritage Monuments in alphabetical order", <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-07/EN%20-%20List%20of%20Cultural%20Heritage%20Monuments%20EN%20V2.pdf> (dostęp: 10.12.2022).

17 Mısırlısoy, Günçe, "A critical look to the adaptive reuse of traditional urban houses in the Walled City of Nicosia", 152.

co do późniejszych zmian historycznych i dodatków¹⁸. Jak określają to Sørensem i Viejo-Rose: „[p]okonfliktowa rekonstrukcja dziedzictwa jest przeprowadzana tak, jakby obejmowała proces czysto techniczny, kwestię kamienia i zaprawy, a nie znaczenia i symboliki”¹⁹. Ale w przypadkach, kiedy konflikt nie został zażegnany, praktyki związane z dziedzictwem kulturowym są nieco bardziej złożone. Constantinou i Hatay uważają, że na Cyprze dominuje przede wszystkim dyskurs: „«my» chronimy, «inni» niszczą”²⁰. Nerozwiązany konflikt prowadzi do rywalizacji wokół kwestii kulturowych. Ochrona dziedzictwa staje się selektywna, a rekonstrukcje dziedzictwa „Innego” są „sporadyczne”²¹. Problem cypryjski doprowadził też do sytuacji, w której dziedzictwo mniejszości jest niedoceniane. Powszechne jest pomijanie zabytków nieprzypisanych do grupy etnicznej, które nie wpisuje się w dyskurs ochrony dziedzictwa kulturowego greckich lub tureckich Cypryjczyków. Chronią je głównie działacze, którzy zainteresowani są budowaniem wspólnej tożsamości cypryjskiej²².

Separacja etniczna niosła ze sobą istotne zmiany w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym. Po 1974 roku na północy Nikozji dokonywano transformacji miejsc kultu religijnego społeczności grecko-cypryjskiej albo też pozostawiano je bez właściwej opieki i wtedy ulegały niszczeniu²³. Działania te mogły wynikać z kilku powodów: po pierwsze niepewności sytuacji i braku regulacji prawnych dotyczących opieki nad zabytkami, po drugie potrzeby nowych mieszkańców północy, czyli tureckich i turecko-cypryjskich imigrantów, co wiązało się ze zmianami w praktykach społeczno-kulturowych. Do dziś ślady te widoczne są w krajobrazie cypryjskim: niszczące chrześcijańskie cmentarze, kościoły na północy, zniszczone meczety i cmentarze muzułmańskie na południu²⁴. Częstą praktyką stosowaną po podziale stało się przekształcanie cerkwi

18 War and Cultural Heritage: Biographies of Place, 5.

19 *Ibidem*, 5.

20 Costas M. Constantinou, Mete Hatay, “Cyprus, Ethnic Conflict and Conflicted Heritage”, *Ethnic and Racial Studies* 33/9 (2010): 1601.

21 *Ibidem*, 1601.

22 *Ibidem*, 1601.

23 Huriye Gürdallı, Umut Koldaş “Kıbrıs Cumhuriyeti’nden Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin İnşasına Giden Süreçte Lefkoşa’da Mekânın ve Mimarının Siyasi Dönüşümü: 1963–1983”, *Journal of History Culture and Art Research* 6/4 (2017): 760.

24 Constantinou, Demetriou, Hatay, “Conflicts and Uses of Cultural Heritage in Cyprus”, 178.

greckoprawosławnych na meczety²⁵, galerie sztuki, muzea czy nawet stodoły²⁶. Renowacje poszczególnych miejsc dziedzictwa kulturowego stały się „wizytówką wysiłków na rzecz pojednania na poziomie władz lokalnych i społeczeństwa obywatelskiego”²⁷. Chociaż konflikt cypryjski nie był konfliktem ani kulturowym, ani religijnym, to właśnie kultura i religia stają się „ofiarami” sytuacji politycznej i mogą być użyte do podsycania sporów i wzbogacania etnocentrycznych narracji.

Działania rozpoczęte po podziale wyspy

Podział miasta i wyznaczenie strefy buforowej wyrządziły znaczne szkody bogatemu dziedzictwu architektonicznemu Nikozji. Centralna, handlowa część miasta została zamieniona w tzw. ziemię niczyją, patrolowaną przez siły pokojowe ONZ. Wyznaczenie Zielonej Linii spowodowało degradację terenów z nią graniczących, po stronie południowej znalazło się około 2800 budynków, po północnej 2000, w strefie buforowej około 230²⁸. O historii Nikozji jednej, połączonej przypomina architektura. Grecko-cypryjscy nikozyjczycy zapytani o „autentyczne” dziedzictwo miasta wymieniają między innymi dwie bramy murów weneckich (Famagusta i Pafos), dzielnice Taktelkale (przed 1964 rokiem zamieszkiwaną przez Tureckich Cypryjczyków) i Chrysaliniotissa. Pytani o powód takiej decyzji odpowiadają, że dzielnice te „zmienily się mniej niż inne części miasta”²⁹. I chociaż obszary te znajdują się na południu (nikt nie wymienił „autentycznego dziedzictwa” północy) to zawierają charakterystyczne osmańskie elementy.

Przyczyną utworzenia pierwszego projektu dwugminnego zaledwie kilka lat po podziale nie była potrzeba ochrony zabytków, a naglący problem związany z systemem kanalizacyjnym, jednym dla całego miasta. Dlatego w 1977 roku burmistrzowie Nikozji (Mustafa Akinci z północy i Lellos Demetriades z południa) podpisali umowę o wspólnym

25 Wynikająca między innymi ze zwiększonego zapotrzebowania na te miejsca kultu religijnego. Co ważne, w takich wypadkach budynek nie ulegał zniszczeniu, ale oczyszczano go z wszelkich chrześcijańskich symboli i artefaktów. Według cypryjskich badaczy w 2009 roku na północnym Cyprze funkcjonowały 182 meczety, z czego 48 to wcześniejsze budowle kościelne. *Ibidem*, 180.

26 *Ibidem*, 180.

27 *Ibidem*, 177.

28 Rehabilitation of the Old Walled City Project Brief, 2–4.

29 Pieri, Selective Heritage Management in Divided Cities: Focusing on Nicosia's Walled City Centre, 257.

zarządzaniu systemem kanalizacyjnym, bezprecedensową umowę o współpracy³⁰. Celem krótkoterminowym było między innymi rozwiązanie problemu przeciążonej infrastruktury, ale już dwa lata później współpraca ta została rozszerzona i wspólnie przygotowano plan zagospodarowania przestrzennego dla całej Nikozji – Nicosia Master Plan, który stanowił jedyny formalny projekt współpracy obu części miasta³¹. Od 1981 roku reprezentanci obu gmin i lokalni specjaliści spotykali się regularnie w strefie buforowej³². Udział specjalistów z obu społeczności był tym, co wyróżniało NMP spośród innych inicjatyw zajmujących się restauracją, konserwacją i odbudową zabytków. Gdy zachodziła taka potrzeba, pomocy w opracowaniu elementów planu generalnego udzielał zagraniczni konsultanci³³. NMP został podzielony na kilka etapów. Prace nad strategią planowania dla całej Nikozji i starego miasta trwały do 1985 roku. Głównym celem była ochrona dziedzictwa architektonicznego, aby mogło „odegrać znaczącą rolę w przyszłej integracji funkcjonalnej miasta”³⁴. Co ważne, punktem odniesienia dla zespołu ekspertów była średniowieczna Nikozja i mury miejskie. Wybór ten wynikał z faktu, że ta część historii Cypru nie była naznaczona nacjonalizmem greckim lub tureckim, zatem mogła ułatwić pracę dwugminnego zespołu i stanowić początek w odtworzeniu tożsamości miasta.

Realizacja planów zaczęła się w 1986 roku³⁵. Rozpoczęto od bliźniaczych projektów rekultywacji dwóch dzielnic przy strefie buforowej, tj. Arab Ahmet (północna Nikozja) i Chrysaliniotissa (południowa). Niegdyś ważne części miasta³⁶ ze względu na położenie uległy degradacji. Dzielnicą Arab Ahmet była określana jako slumsy starego miasta

30 Rehabilitation of the Old Walled City Project Brief, 3.

31 *Ibidem*, 3; Nicosia Municipality, <https://www.nicosia.org.cy> (dostęp: 10.10.2022); Gizem Caner, “From a barrier to a bridge: Nicosia and its national borders”, 51st ISO-CARP Congress 2015, https://www.researchgate.net/publication/307976423_From_a_barrier_to_a_bridge_Nicosia_and_its_national_borders (dostęp: 10.10.2022), 3.

32 Dokładną analizę spotkań pogłębioną wywiadami z uczestnikami przeprowadził Abu-Orf. Zob. Hazem Abu-Orf, „Collaborative Planning in Practice: The Nicosia Master Plan”, *Planning Practice & Research* 20/1 (2005): 41–58.

33 Rehabilitation of the Old Walled City Project Brief, 3.

34 International Union of Architects, <https://www.uia-architectes.org/wp-content/uploads/2022/10/UIAPresentation-of-AGNI-PETRIDOU.pdf> (dostęp: 03.10.2023).

35 Rehabilitation of the Old Walled City Project Brief, 4.

36 Dzielnicą Arab Ahmet stanowiła jeden z najważniejszych obszarów Nikozji, zamieszkiwany głównie przez zamożnych kupców i urzędników wysokiej rangi. Pieri, “Selective Heritage Management in Divided Cities: Focusing on Nicosia’s Walled City Centre”, 198.

Nikozji północnej³⁷, „miejskie getto”³⁸, a Agni Petridou, będąca członkiem zespołu NMP, wspominała o „fizycznym rozkładzie i upadku społeczno-ekonomicznym” tego obszaru³⁹. Realizacja projektu trwała dekadę, a opinie czy był on udany czy też nie są podzielone. Było to najbardziej rozpoznawalne przedsięwzięcie NMP, ale nie jedyne. W 1986 roku rozpoczęto inwentaryzację obiektów o znaczeniu historycznym i architektonicznym oraz wpisywano je na listę zabytków. Ponadto opracowano ramy prawne, które pozwalają zachować ciągłość procesu ochrony. Przyjęto międzynarodowe praktyki renowacyjne i kierowano się zasadą odwracalności. Tam, gdzie było to możliwe, wykorzystywano tradycyjne materiały i techniki. Wprowadzono limit wysokości budynków do dwóch kondygnacji⁴⁰.

Zrealizowane przez NMP projekty to między innymi:

- odrestaurowane przykłady architektury osmańskiej: XVI-wieczny dziedziniec Buyuk Han (jedna z najważniejszych atrakcji turystycznych po północnej stronie), meczet Tahtakale (południe), meczet Omeriye (budynek w okresie osmańskim został zaadaptowany na meczet, jednak w okresie weneckim stanowił kościół), łaźnia Omeriye (południe), Bedestan (XIV-wieczny kościół w stylu gotyckim, który w okresie osmańskim zmienił nazwę na Bedestan i stał się targiem), stary akwedukt (wybudowany w XVIII wieku)⁴¹;
- zaadaptowane i odrestaurowane przykłady architektury brytyjskiej: zaadaptowano starą brytyjską elektrownię na Miejski Ośrodek Sztuki Nowoczesnej, odrestaurowano kompleks budynków Samanbahce, zaadaptowano miejski dom z początku XX wieku w dzielnicy Chrysalinotissa na przedszkole⁴².

37 Naciye Doratli, Sebnem Onal Hoskara, Mukaddes Fasli, “An analytical methodology for revitalization strategies in historic urban quarters: a case study of the Walled City of Nicosia, North Cyprus”, *Cities* 21/4 (2004): 342.

38 Nadia Charalambous, Christos Hadjichristos, “Overcoming Division in Nicosia’s Public Space”, *Built Environment* 37/2 (2011): 172.

39 Agni Petridou, “Nicosia Master Plan: A bi-communal initiative to change the image of the divided city of Nicosia, Workshop on sustainable and healthy urban transport and planning”, 16–18 November 2003, Nicosia Cyprus, 2, <https://unece.org/DAM/thepep/en/workplan/urban/documents/NicosiaMasterPlan.pdf> (dostęp: 10.10.2022).

40 Rehabilitation of the Old Walled City Project Brief, 4.

41 *Ibidem*; “Walled Nicosia: A Guide to its Historical and Cultural Sites” (Nicosia Master Plan, b.d.).

42 Rehabilitation of the Old Walled City Project Brief; “Walled Nicosia: A Guide to its Historical and Cultural Sites”.

Pomimo rozbieżnych opinii mieszkańców Nikozji dotyczących cypryjskich czasów osmańskich, architektura z tego okresu została objęta opieką, a renowacje tych budynków stanowią dużą część projektów NMP. Może to wynikać również z faktu, że powszechną praktyką Turków osmańskich była adaptacja budynków, rzadziej budowanie nowych. Zatem ich renowacje oznaczają również opiekę nad fundamentami z okresu weneckiego i Lusignanów.

Jednym z przykładów budynku, który został zbudowany na zlecenie Turków osmańskich, jest łaźnia Omeriye znajdująca się po południowej stronie Zielonej Linii. Jej remont stanowił część większego projektu – odrestaurowania dzielnicy o tej samej nazwie. Projekt został podjęty w 2002 roku przy wsparciu finansowym Unii Europejskiej we współpracy z ONZ i jej agencją UNOPS (Biuro Narodów Zjednoczonych ds. Usług Pokojowych) oraz urzędu miasta Nikozji⁴³. Przebiegał w trzech fazach: w pierwszej zmodernizowano infrastrukturę, w drugiej wyremontowano łaźnię i w ostatniej fazie odnowiono północną fasadę meczetu Omeriye (czyli dawnego klasztoru augustynów z XIV wieku)⁴⁴. Remontowana łaźnia publiczna została wybudowana na polecenie Lali Mustafy Pasza niedługo po podboju wyspy (w 1571 roku) i stanowiła podarunek dla mieszkańców miasta⁴⁵. Hamam Omeriye sprawował swoją funkcję bez przerwy przez 450 lat, do sierpnia 2002 roku, pomimo złego stanu technicznego⁴⁶. To przykład odnowienia budynku ery osmańskiej przy wykorzystaniu oryginalnych materiałów budowlanych, dostosowania zabytku do dzisiejszych potrzeb, ale bez znacznego zmieniania jego pierwotnej funkcji. Dzięki pracom NMP uzyskano wiedzę na temat historii łaźni i użytych materiałów. W XVI wieku wykorzystano lokalny kamień wydobywany niedaleko miasta Nikozja⁴⁷. Warto zaznaczyć, że chociaż był to pierwszy kompleksowy remont hamamu, to w przeszłości doko-nywano niewielkich napraw, do których używano słabej jakości materiałów. Pierwsze piętro budynku pomocniczego nie było oryginalną częścią osmańskiej konstrukcji, ale zostało dobudowane w XX wieku, dlatego

43 European Commission, “Restoring old Nicosia to its original splendour”, https://ec.europa.eu/regional_policy/en/projects/cyprus/restoring-old-nicosia-to-its-original-splendour (dostęp: 30.04.2022).

44 *Ibidem*.

45 “Walled Nicosia: A Guide to its Historical and Cultural Sites”, 51.

46 Restoration of Omeriye Ottoman Baths Presentation Panels (2007) Courtesy of Architect. Geneva: Aga Khan Award for Architecture, <https://www.archnet.org/publications/1733> (dostęp: 16.05.2022), 5.

47 Papadopoulou, “Restoration and Re-use of Omeriye Ottoman Baths, Nicosia, Cyprus”, 577.

w czasie prac zdecydowano się je usunąć⁴⁸. W 2002 roku łaźnia była w złym stanie technicznym: woda i korzenie roślin wnikające w mury kompleksu powodowały pęknięcia, system kanalizacyjny i elektryczny był przestarzały, dlatego nowe elementy w łaźni to oczywiście instalacje kanalizacyjne i elektryczne, całkowicie przebudowano podwieszane podłogi i wzmocniono fundamenty, część okien i żaluzji stanowi nowy element w projekcie⁴⁹. Cały proces zakończył się w październiku 2003 roku.

Projekt był promowany w mediach, otrzymał nagrodę Europa Nostra w 2005 roku w kategorii konserwatorskiej⁵⁰. Funkcja łaźni uległa jednak niewielkim przeobrażeniom. XVI-wieczny hamam służył głównie do oczyszczania ciała i jako ważne miejsce socjalizacyjne, a dziś stanowi atrakcję turystyczną i nowoczesne spa. Tę zmianę funkcji należy uznać za wzmocnienie kapitału kulturowego dziedzictwa i dostosowanie do współczesnych potrzeb.

Warto zaznaczyć, że finansowanie projektów NMP zapewniły głównie podmioty zagraniczne, przede wszystkim Agencja Stanów Zjednoczonych ds. Rozwoju Międzynarodowego (USAID). Z czasem środki finansowe zaczęła zapewniać również Unia Europejska, a także urzędy miejskie⁵¹. Oznacza to, że organizacje międzynarodowe mogą wywierać silne naciski na decyzje o kierunku rozwoju projektu. Miało to miejsce w przypadku wyżej analizowanej dzielnicy Arab Ahmet. Według projektu NMP mieszkańcy tych obszarów, głównie imigranci, mieli zostać wysiedleni, a posiadłości miały zostać przeznaczone dla młodych nikozyjskich rodzin. Sprzeciw organizacji międzynarodowych spowodował, że ta część projektu nie została zrealizowana⁵².

Niestety duża część projektów NMP to renowacje jedynie fasad opuszczonych budynków, co widać na przykładzie dzielnicy Omeriye⁵³. Chociaż łaźnia przeszła kompleksowy remont, to inne budynki w tej dzielnicy nie zostały odnowione funkcjonalnie i pozostają opuszczone. Jednak problem ten nie tyle wynika ze źle dostosowanych metod zespołu NMP, ile raczej ze „zbiorowej roli pamięci”, czyli bliskości strefy

48 Restoration of Omeriye Ottoman Baths Presentation Panels, 6.

49 *Ibidem*, 8.

50 European Commission (2005), “Breathing new life into the heart of a divided city”, https://ec.europa.eu/regional_policy/en/projects/cyprus/breathing-new-life-into-the-heart-of-a-divided-city (dostęp: 2.05.2022).

51 Rehabilitation of the Old Walled City Project Brief, 5.

52 Caner, “From a barrier to a bridge: Nicosia and its national borders”, 6.

53 Pieri, Selective Heritage Management in Divided Cities: Focusing on Nicosia’s Walled City Centre, 191.

buforowej i postrzegania tego obszaru jako niebezpiecznego, niepewnego i nieatrakcyjnego. To powiązane jest z brakiem inwestycji i dalszym niszczeniem cennego dziedzictwa materialnego Nikozji.

Pojawiają się uwagi, że badania planistyczne dla obszarów chronionych po stronie północnej są pod wieloma względami przeprowadzane inaczej niż w południowej części Nikozji. Główny zarzut dotyczy stosowania jednego modelu i jednej logiki do każdego obszaru chronionego, choć te bardzo różnią się od siebie („każda zabytkowa dzielnica miejska jest wyjątkowa i ma swoją tożsamość, [a] przy takim podejściu nawet najlepszy plan się nie powiedzie”)⁵⁴. Należy jednak zaznaczyć, że część różnic w realizacji projektów może wynikać z kwestii finansowych. Turecko-cypryjscy członkowie zespołu skarżą się na niedofinansowanie projektów na północy. Wynika to z faktu, że środki międzynarodowe dzielone są według liczby ludności, to znaczy że południe otrzymuje ich więcej pomimo tego, że północ (stanowiąca nieuznane na arenie międzynarodowej państwo – Turecką Republikę Północnego Cypru) ma dużo bardziej ograniczone zasoby finansowe⁵⁵.

Największą wadą Nicosia Master Plan jest fakt, że nie jest on prawnie wiążący, brakuje jednego organu koordynującego jego pracę⁵⁶. Oznacza to, że chociaż NMP jest wspólnym projektem dwóch gmin dbających o dziedzictwo kulturowe miasta, to realizacja projektów odbywa się osobno, dlatego mowa o projektach bliźniaczych. Ta sytuacja tylko osłabia współpracę zespołów, które stają się od siebie coraz bardziej niezależne. Jednak przede wszystkim należy pamiętać, że Nicosia Master Plan był projektem pionierskim, ale i niezbędnym, zwłaszcza w pierwszych dekadach po podziale. Degradacja starego miasta była znacząca, a świadomość społeczna niewielka. Projekt ten wymagał odwagi obu burmistrzów, by zaraz po traumatycznych przeżyciach obu grup zdecydować się na współpracę. Można argumentować, powtarzając za Abu-Orfem, że NMP to głównie debata o zagadnieniach technicznych, co też zagwarantowało jej sukces⁵⁷, że było to możliwe, ponieważ praca w ramach NMP miała być apolityczna i skupiona jedynie na kwestiach technicznych, ale jak wykazano wyżej, w środowiskach skonfliktowanych, w Nikozji, niezwykle trudne jest odseparowanie kwestii planowania miejskiego i renowacji zabytków od polityki.

54 Doratli, Hoskara, Fasli, “An analytical methodology for revitalization strategies in historic urban quarters: a case study of the Walled City of Nicosia, North Cyprus”, 344.

55 Caner, “From a barrier to a bridge: Nicosia and its national borders”, 6.

56 *Ibidem*.

57 Abu Orf, “Collaborative planning in practice: The Nicosia master plan”, 46.

Projekty rozpoczęte po 2003 roku

Doratli, Hoskara i Fasli, przeprowadzając analizę w zakresie strategii rewitalizacji w obiektach zabytkowych starego miasta Nikozji, wyliczają, że w 2004 roku w północnej części stolicy otoczonej murami aż 85% budynków powstało przed 1960 roku, a 64% była w złym stanie konstrukcyjnym⁵⁸. Chociaż meczet, hamam, sabil na południu oraz cerkwie na północy wciąż mogły przypominać o „Innym” i doświadczonych krzywdach, to wydarzenia z 2003 roku stały się impulsem do zmiany sposobu postrzegania wcześniej opuszczonych i niszczących obiektów. W 2003 roku otwarto pierwsze przejście pomiędzy północą a południem. Właściciele i duchowni spadkobiercy zniszczonych miejsc mogli zobaczyć, udokumentować i zgłosić zaniedbania. Na południu rozpoczęto politykę renowacji meczetów (głównie pozostawionych bez opieki przez dziesięciolecia), na północy zmieniło się postrzeganie zniszczonych cerkwi, lub tych przekształconych na meczety po podziale wyspy⁵⁹. W praktykach konserwatorskich, w podejściu technicznym niewiele się zmieniło – wytyczne zawarte w Karcie Weneckiej z 1964 roku wciąż były wiążące, artykuł o integralności budowli, przywróceniu pierwotnego stanu przy minimalnym poziomie interwencji, zasada odwracalności i wymóg dokumentacji były respektowane.

W 2004 roku w referendum został odrzucony plan Annana zakładający zjednoczenie wyspy. Omówienie powodów takiej decyzji mogłoby być przedmiotem odrębnej analizy, natomiast – co ważne dla niniejszego artykułu – ta decyzja spowodowała, że politycy, aktywiści, eksperci zrozumieli, że do procesu pokojowego i prac nad planem nie włączono społeczności cypryjskiej. Sytuacja ta ukazała, jak ważne w budowaniu pokoju jest zaangażowanie społeczne⁶⁰ – i tym samym narodziła się potrzeba większej współpracy obu grup. W tym czasie powstało wiele organizacji pozarządowych i inicjatyw zrzeszających obie społeczności. W 2008 roku powstał Komitet Techniczny ds. Dziedzictwa Kulturowego⁶¹ (Technical

58 Doratli, Hoskara, Fasli, “An analytical methodology for revitalization strategies in historic urban quarters: a case study of the Walled City of Nicosia, North Cyprus”, 337.

59 Constantinou, Demetriou, Hatay, “Conflicts and Uses of Cultural Heritage in Cyprus”, 179.

60 Yiannis Laouris, Romina Laouri, Alexander Christakis (2008), “Communication praxis for ethical accountability: the ethics of the Tree of Action: dialogue and breaking down the wall in Cyprus”, System Research and Behavioral Science 25/2 (2008): 336.

61 Komitet Techniczny ds. Dziedzictwa Kulturowego stanowi jeden z dwugminnych komitetów technicznych powołanych przez obie społeczności pod auspicjami ONZ (UNDP Cyprus). W 2022 na Cyprze działało dwanaście komitetów technicznych, m.in. Komitet Techniczny ds. Przestępczości i Spraw Karnych, Komitet Techniczny

Committee on Cultural Heritage, TCCH). Drogę do jego powołania uotowało porozumienie zawarte 21 marca 2008 roku pomiędzy greckimi i tureckimi Cypryjczykami pod auspicjami ONZ⁶². W wydanym 6 maja 2009 roku oświadczeniu prasowym Komitet

uważa, że podstawowym obowiązkiem greckich i tureckich Cypryjczyków jest ochrona zagrożonego dziedzictwa kulturowego wyspy oraz że ważne jest, aby zachować te zabytki nie tylko dlatego, że są ważnymi symbolami dla tureckich Cypryjczyków i greckich Cypryjczyków oraz dla ludzkości, ale także dlatego, że stanowią wartość samą w sobie⁶³.

Na początku swojej działalności TCCH zatwierdził listę czterdziestu miejsc najpilniej wymagających interwencji, w tym 26 grecko-cypryjskich obiektów sakralnych oraz 14 zabytków tureckich Cypryjczyków (oprócz religijnych znalazły się tam również łaźnie, młyn i szkoła) na obszarze całej wyspy⁶⁴. Z czasem listę tę uzupełniono o inne obiekty o dużej wartości historycznej. Komitet realizuje trzy rodzaje projektów dzielone według rozmiarów: 1) małe (drobne interwencje przynoszące szybkie rezultaty), 2) średnie (generujące średnie koszty), 3) i tzw. megaprojekty skupiające się na zabytkach o dużej wartości historycznej i społecznej⁶⁵. Największe projekty nie są realizowane na obszarze Nikozji⁶⁶, co – być może – wynika z obecności zespołu Nicosia Master Plan i prawie trzech dekad realizowanych zadań. Projekty, zwłaszcza te największe, realizowane są dzięki Programowi Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju

ds. Kultury, Komitet Techniczny ds. Humanitarnych, Komitet Techniczny ds. Zdrowia, Komitet Techniczny ds. Środowiska, Komitet Techniczny ds. Edukacji. Zob. Gina Agapiou, "Negotiations focus only on technical committees", <https://cyprus-mail.com/2022/08/20/negotiations-focus-only-on-technical-committees/> (dostęp: 01.10.2022).

62 The Technical Committee on Cultural Heritage, <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/cy/TTCCH-2015-Brochure-FINAL-PRINTED.pdf> (dostęp: 01.12.2022), 3.

63 *Ibidem*.

64 Ali Tuncay, Presentation to the Europa Nostra Scientific Council XLVII Conference "Conservation and enhancement in former conflict zones", 03–09 October 2011, Cyprus, https://www.academia.edu/6917839/PRESENTATION_ON_THE_TCCH (dostęp: 10.10.2022).

65 The Technical Committee on Cultural Heritage (2015), <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/cy/TTCCH-2015-Brochure-FINAL-PRINTED.pdf> (dostęp: 01.12.2022), 4.

66 W Famaguście TCCH odrestaurowało mury miejskie co stanowiło megaprojekt. Zob. The Technical Committee on Cultural Heritage (2015), <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/cy/TTCCH-2015-Brochure-FINAL-PRINTED.pdf> (dostęp: 01.12.2022), 4.

(UNDP-PFF) i finansowane przez Komisję Europejską. Przez trzy lata (2012–2015) Komisja Europejska przekazała 6,7 miliona euro na realizację zadań TCCH obejmujących całą wyspę. Lokalne organizacje, takie jak Evkaf i Kościół Prawosławny Cypru, również przekazują środki na konkretne projekty (np. 2,5 miliona euro na odbudowę klasztoru Apostolos Andreas)⁶⁷. W 2009 roku Komitet podjął się zadania stworzenia studium dziedzictwa kulturowego Cypru. Projekt ten finansowany był z budżetu unijnego i został zrealizowany w 2010 roku przy wsparciu UNDP-PFF. W jego ramach sporządzono listę ponad 2300 obiektów dziedzictwa kulturowego, stworzono ponad 700 kart inwentaryzacyjnych, wykonano 121 ocen technicznych analizujących aktualny stan zabytków i kosztorys renowacji⁶⁸.

TCCH zrealizowało do tej pory blisko 100 projektów, również w Nikozji, chociaż w dużo mniejszym stopniu⁶⁹. Tym, co odróżnia go od NMP, są programy edukacyjne. Organizowane są wydarzenia i konkursy dla najmłodszego pokolenia Cypryjczyków, dla studentów architektury wycieczki z przewodnikiem i wykłady na uczelniach⁷⁰. Inaczej niż w przypadku NMP, w stolicy praca Komitetu koncentruje się głównie na „awaryjnych środkach wsparcia” obiektów zagrożonych. Jednym z przykładów działań, które miały na celu zachowanie obecnego stanu i zapobieżenie zawaleniu bardzo cennego dla Nikozji pomnika, jest ochrona części murów weneckich. W okresie listopad 2019 – wrzesień 2020 usunięto z obszaru od bramy Kyrenia do bastionu Flatros (powierzchnia około 6000 m²) mikro- i makroflorę. Koszty projektu wyniosły 174 240 euro⁷¹. Zadania realizowane w Nikozji to między innymi: remonty osmańskich i brytyjskich fontann i ogrodu przy meczecie Tophane (południe Nikozji, w okresie osmańskim nazwa meczetu pochodziła od nazwy dzielnicy, która współcześnie zmieniła swoją nazwę na Ayios Andreas). Charakterystyczne ozdobne fontanny okresu osmańskiego i skromniejsze okresu brytyjskiego, znajdujące się w samym sercu Nikozji zostały wybudowane w latach czterdziestych XVIII wieku oraz na początku XIX wieku. Pierwotnie stanowiły źródło wody pitnej dla mieszkańców, zatem były ważnymi punktami na mapie miasta. TCCH wyremontował między innymi

67 *Ibidem*, 5.

68 *Ibidem*, 6.

69 The Technical Committee on Cultural Heritage 2018, <https://www.undp.org/cyprus/publications/2018-tcch-publication> (dostęp: 13.04.2024), 5.

70 *Ibidem*, 18.

71 Nicosia Walls, https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/cy/UNDP_CY_FS_KyreniaGateToFlatrosBastion.pdf (dostęp: 01.12.2022).

fontannę Zehri przy ulicy Zahra oraz Esseyit Mehmet Emin Efendi przy Sarayönü⁷².

Pierwsza z wymienionych to fontanna niewielkich rozmiarów wybudowana przy użyciu ciosanego kamienia pod koniec okresu osmańskiego lub na początku brytyjskiego⁷³. Wykorzystane materiały do jej budowy to kamień, zaprawa wapienna i metalowe krany. Prace wykonane przez Komitet objęły: obróbkę zardzewiałych elementów, naprawę pęknięć, czyszczenie niecek, usuwanie roślinności, a także niepasującej części tynku i zaprawy⁷⁴. Fontanna przeszła wcześniej prace renowacyjne wykonane w 1977 roku, czyli zaraz po podziale, przez Departament Starożytności⁷⁵.

Esseyit Mehmet Emin Efendi jest również fontanną okresu osmańskiego. Zatem do jej budowy wykorzystano takie same materiały. Jest ona większych rozmiarów niż wcześniej wspomniana fontanna Zehri. Została wybudowana na cześć ówczesnego gubernatora Es-Seyyida Mehmeta Emina Efendiego, a o tym fakcie przypomina napis na marmurowej tablicy wykonany w alfabecie arabskim: „Autor dobrych uczynków i dobroczynności, muhassil wyspy Cypr, Mehmet Emin Efendi”⁷⁶. Prace renowacyjne tej fontanny wyglądały podobnie jak opisane wyżej i składały się z oczyszczenia, przywracania pierwotnej instalacji odprowadzającej wodę deszczową, wymiany kamieni. W przypadku Esseyit Mehmet Emin Efendi należało też zdemontować wierzchnią warstwę dachu i ją zrekonstruować, ponieważ – jak widać na załączonych zdjęciach – była ona zaniedbana i pokryta roślinnością⁷⁷.

W ramach tego samego projektu Komitet odnowił również fontannę z okresu kolonialnego. Została ona wybudowana w latach pięćdziesiątych

72 Street Fountains in Nicosia Walled City, <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgk326/files/migration/cy/d55b55db6a2f78767e9c275709a407f51fd8bd8c26cf588a1031de5df1924a35.pdf> (dostęp: 01.12.2022).

73 Źródła podają rozbieżne informacje o okresie powstania fontanny Zehri. W jej pobliżu znajduje się tabliczka informacyjna, na której wskazano rok 1908, inne podają 1910, zatem w okresie brytyjskiego protektoratu, natomiast część źródeł określa tylko, że powstała w okresie osmańskim. Z całą pewnością jednak została zbudowana zgodnie z typologią kamiennych fontann okresu osmańskiego. Zob.: Walled Nicosia: A Guide to its Historical and Cultural Sites, 81; Street Fountains in Nicosia Walled City, <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgk326/files/migration/cy/d55b55db6a2f78767e9c275709a407f51fd8bd8c26cf588a1031de5df1924a35.pdf> (01.12.2022).

74 Street Fountains in Nicosia Walled City, <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgk326/files/migration/cy/d55b55db6a2f78767e9c275709a407f51fd8bd8c26cf588a1031de5df1924a35.pdf> (dostęp: 01.12.2022).

75 whatson-northcyprus, Zehri Fountain, http://www.whatson-northcyprus.com/interest/nicosia/north_nicosia/zehri.htm (dostęp: 10.12.2023)

76 Street Fountains in Nicosia Walled City.

77 *Ibidem*.

XX wieku i znacznie różni się od fontann osmańskich. Jest to konstrukcja żelbetowa, zatem wykorzystanymi materiałami są oczywiście beton i wzmocnienia stalowe, natomiast kran wykonany został z mosiądzu⁷⁸. Inaczej niż w przypadku konstrukcji osmańskich, pozbawiona jest ona zdobień, a jej wymiary są dużo mniejsze. Prace naprawcze polegały głównie na oczyszczeniu elementów oraz obróbce skorodowanych części stalowych⁷⁹. Renowacje wszystkich konstrukcji trwały od stycznia do lipca 2020 roku, a całość kosztów nie przekroczyła 10 000 euro. Komitet podkreśla, że zwracał szczególną uwagę na „znaczenie archeologiczne fontann” ze względu na ich „wyjątkowość”, a także dla przyszłych celów edukacyjnych⁸⁰.

Działalność Komitetu opiera się głównie na dotacjach unijnych i dlatego szybkość i zakres prac są od nich uzależnione. Podobnie jak w przypadku NMP Komitetowi udało się, na tyle, na ile to możliwe, wyodrębnić kwestie ochrony dziedzictwa kulturowego od bieżących wydarzeń politycznych. Ale TCCH musi również dostosować się do zastanych cypryjskich realiów wyspy podzielonej. Wiąże się to między innymi z brakiem współpracy na poziomie instytucjonalnym pomiędzy grecko-cypryjskim a turecko-cypryjskim Departamentem Starożytności⁸¹, co spowalnia i utrudnia pracę. Chociaż projekty na terenie Nikozji są niewielkie, wpływają one na poprawę wizerunku miasta. Prace Komitetu poza stolicą, np. w Famaguście, są imponujące. Dlatego w 2021 roku TCCH otrzymał Nagrodę Dziedzictwa Europejskiego 2021 – Europa Nostra oraz Grand Prix w kategorii „Dedicated Service to Heritage by Organisations and Individuals”⁸². Jednak pomimo nagród na arenie międzynarodowej, TCCH nie jest dobrze znany Cypryjczykom. Ali Tuncay, wymieniając niepowodzenia TCCH, wspominał między innymi o tym, że Komitet nie uzyskał pożądanej rozpoznawalności nie tylko wśród społeczności międzynarodowej, ale również lokalnej⁸³. Powstało niewiele publikacji

78 *Ibidem*.

79 *Ibidem*.

80 *Ibidem*.

81 Tuncay ubolewa również nad faktem, że TCCH nie cieszy się dobrą opinią wśród niektórych kręgów społeczności grecko-cypryjskiej. Przywołuje oświadczenie zwierzchnika Kościoła Prawosławnego na Cyprze, arcybiskupa Chrysostoma II, w którym stwierdził, że „wolałby raczej upadek klasztoru Apostoła Andreea, niż pozwolić, by renowacja trafiła w ręce muzułmańskiej Fundacji Evkaf”. Zob. Tuncay, “Conservation and enhancement in former conflict zones” conference.

82 European Heritage Europa Nostra Awards (2021), Technical Committee on Cultural Heritage, <https://www.europeanheritageawards.eu/winners/technical-committee-cultural-heritage/> (dostęp: 01.12.2022).

83 Tuncay, “Conservation and enhancement in former conflict zones” conference.

dotyczących realizowanych projektów, ograniczają się one głównie do materiałów wydawanych przez Komitet oraz artykułów publikowanych przez członków zespołu.

Zakończenie

Chociaż współczesna północna i południowa część Nikozji różnią się od siebie, bowiem przez blisko pięć dekad podlegały odmiennym wpływom politycznym, ekonomicznym, demograficznym, nawet społeczno-kulturowym, to dziedzictwo materialne przypomina, że stanowiła zjednoczone miasto. Nerozwieszany konflikt prowadzi do rywalizacji wokół kwestii kulturowych, której „ofiara” może stać się materialne dziedzictwo. Selektywna forma ochrony, czyli skupiająca się jedynie na istotnych dla greckich lub tureckich Cypryjczyków obiektach, jest problemem skonfliktowanego społeczeństwa. Nicosia Master Plan był projektem bezprecedensowym. Uruchomiony zaledwie kilka lat po podziale, ukazał potrzebę ochrony bogatego materialnego dziedzictwa kulturowego. Stał się inspiracją do utworzenia podobnych projektów, takich jak omawiany TCCH, a także indywidualnych inicjatyw mających na celu ochronę ważnych obiektów w stolicy.

Główne kryterium doboru chronionych budowli zastosowane przez obie inicjatywy dwugminne to ogólne wartości historyczno-architektoniczne obiektu. Wynika to przede wszystkim z charakteru inicjatyw, które tworzone są przez tureckich i greckich Cypryjczyków, a ich działania mogą być częścią procesu pokojowego. Kryteria narodowościowe nie mogą zatem zostać przyjęte – tym bardziej że i na północy, i na południu wyspy działają organy, które chronią głównie dziedzictwo narodowe, np. Departamenty Starożytności. Kryteria religijne natomiast zastosowane zostały przez Evkaf na północy i Kościół Cypru na południu. Charakter tej ochrony to głównie zabezpieczenie zachowawcze. Ponadto TCCH skupia się również na edukacji w zakresie konserwacji i znaczenia dziedzictwa kulturowego na wyspie. Obie inicjatywy mierzą się z wyzwaniem stworzonymi przez podział. Ewentualne działania w zakresie ochrony prawnej są mocno ograniczone ze względu na sytuację polityczną. Decyzje NMP i TCCH nie są prawnie wiążące i zależą od decyzji władz, strona północna i południowa muszą wdrożyć je w ramach swojego ustawodawstwa. Uzależnione są też od pomocy finansowej podmiotów zagranicznych. Strona południowa może korzystać z pełnego wachlarza możliwości dotacji, strona północna jest stosunkowo odizolowana, ale mimo to realizowane są dziesiątki projektów, które zdobywają uznanie międzynarodowe.

Główną wadą obu inicjatyw jest brak rozpoznawalności, zwłaszcza w społeczności lokalnej. Cypryjczycy zauważają zmiany, które zachodzą w mieście, jednak często sądzą, że renowacje i restauracje dokonywane są przez władze. Na początku działalności NMP brak świadomości społecznej, kto realizuje dany projekt, był pożądanym. Obawiano się, że mieszkańcy mogliby sprzeciwić się projektowi realizowanemu wspólnie przez greckich i tureckich Cypryjczyków⁸⁴. Dziś jednak brak rozpoznawalności stanowi wadę tak NMP, jak i Komitetu, ponieważ może on podsycać wspomniany dyskurs: „«my» chronimy, «inni» niszczą”.

Bibliografia

Książki i monografie

- Bakshi Anita, *Topographies of Memories: A New Poetics of Commemoration* (New York: Palgrave Macmillan, 2017).
- Cypr. Dzieje, literatura, kultura, t. I, II, red. Małgorzata Borowska, Przemysław Kordos, Dariusz Maliszewski (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2014).
- Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych (Wenecja: Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków, 1964).
- Rehabilitation of the Old Walled City Project Brief. Compiled by the Aga Khan Award for Architecture (Geneva: Aga Khan Award for Architecture, 2013).
- War and Cultural Heritage. Biographies of Place, red. Marie Louise Stig Sørensen, Dacia Viejo-Rose (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).
- Walled Nicosia: A Guide to its Historical and Cultural Sites (Nicosia Master Plan, b.d.).

Czasopisma

- Abu-Orf Hazem, “Collaborative Planning in Practice: The Nicosia Master Plan”, *Planning Practice & Research* 20/1 (2005): 41–58.
- Bakshi Anita, “A shell of memory: The Cyprus conflict and Nicosia’s walled city”, *Memory Studies* 5/4 (2012): 479–496.
- Charalambous Nadia, Hadjichristos Christos, “Overcoming Division in Nicosia’s Public Space”, *Built Environment* 37/2 (2011): 170–182.
- Constantinou Costas M., Demetriou Olga, Hatay Mete, “Conflicts and Uses of Cultural Heritage in Cyprus”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 14/2 (2012): 177–198.

84 Pieri, *Selective Heritage Management in Divided Cities: Focusing on Nicosia’s Walled City Centre*, 238.

- Constantinou Costas M., Hatay Mete, "Cyprus, ethnic conflict and conflicted heritage", *Ethnic and Racial Studies* 33/9 (2010): 1600–1619.
- Doratli Naciye, Hoskara Sebnem Onal, Fasli Mukaddes, "An analytical methodology for revitalization strategies in historic urban quarters: a case study of the Walled City of Nicosia, North Cyprus", *Cities* 21/4 (2004): 329–348.
- Gürdallı Huriye, Koldaş Umut, "Kıbrıs Cumhuriyeti'nden Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin İnşasına Giden Süreçte Lefkoşa'da Mekânın ve Mimarının Siyasi Dönüşümü: 1963–1983", *Journal of History Culture and Art Research* 6/4 (2017): 748–772.
- Laouris Yiannis, Laouri Romina, Christakis Alexander, "Communication praxis for ethical accountability: the ethics of the Tree of Action: dialogue and breaking down the wall in Cyprus", *System Research and Behavioral Science* 25/2 (2008): 331–348.
- Mısırlısoy Damla, Günçe Kağan, "A critical look to the adaptive reuse of traditional urban houses in the Walled City of Nicosia", *Journal of Architectural Conservation* 22/2 (2016): 149–166.
- Pasamitros Nikos, "Conflict Transformation and Cultural Heritage Use in Cyprus", *HAPSc Policy Briefs Series* 3/1 (2022): 121–129.
- Papadakis Yiannis, "Locating the Cyprus Problem: Ethnic Conflict and the Politics of Space", *Macalester International* 15 (2005): 81–98.
- Papapolyviou Petros, Kentas Giorgos, "Nicosia: a divided capital in Europe", *Eurotimes* 19 (2015): 19–35.

Rozdziały w monografiach

- Papadopoulou Athina, "Restoration and Re-use of Omeriye Ottoman Baths, Nicosia, Cyprus", w: *1st Euro-Mediterranean Regional Conference Traditional Mediterranean Architecture. Present and Future* (Barcelona: Rehabi-Med, 2007), 577–579.

Netografia

- Agapiou Gina, Negotiations focus only on technical committees, <https://cyprus-mail.com/2022/08/20/negotiations-focus-only-on-technical-committees/> (dostęp: 01.10.2022).
- Caner Gizem, From a barrier to a bridge: Nicosia and its national borders, https://www.researchgate.net/publication/307976423_From_a_barrier_to_a_bridge_Nicosia_and_its_national_borders (dostęp: 10.10.2022).
- European Commission, Breathing new life into the heart of a divided city, https://ec.europa.eu/regional_policy/en/projects/cyprus/breathing-new-life-into-the-heart-of-a-divided-city (dostęp: 2.05.2022).
- European Commission, Restoring old Nicosia to its original splendour, https://ec.europa.eu/regional_policy/en/projects/cyprus/restoring-old-nicosia-to-its-original-splendour (dostęp: 30.04.2022).

- European Heritage Europa Nostra Awards, Technical Committee on Cultural Heritage, <https://www.europeanheritageawards.eu/winners/technical-committee-cultural-heritage/> (dostęp: 01.12.2022).
- Crossing Points – Green Line Regulations, <https://www.mof.gov.cy/mof/customs/customs.nsf/All/05AEEF243C9BFC8BC22572BF002D0A28?OpenDocument> (dostęp: 10.12.2022).
- International Union of Architects, <https://www.uia-architectes.org/wp-content/uploads/2022/10/UIAPresentation-of-AGNI-PETRIDOU.pdf> (dostęp: 03.10.2023).
- List of Cultural Heritage Monuments in alphabetical order, <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-07/EN%20-%20List%20of%20Cultural%20Heritage%20Monuments%20EN%20V2.pdf> (dostęp: 10.12.2022).
- Nicosia Municipality, <https://www.nicosia.org.cy/en-GB/municipality/services/technical/nmp/introduction/> (dostęp: 20.12.2022).
- Nicosia Walls, https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/cy/UNDP_CY_FS_KyreniaGateToFlatrosBastion.pdf (dostęp: 01.12.2022).
- Petridou Agni, “Nicosia Master Plan. A bi-communal initiative to change the image of the divided city of Nicosia, Workshop on sustainable and healthy urban transport and planning”, <https://unece.org/DAM/thepep/en/workplan/urban/documents/NicosiaMasterPlan.pdf> (dostęp: 10.10.2022).
- Pieri Christina, “Selective Heritage Management in Divided Cities: Focusing on Nicosia’s Walled City Centre”, praca doktorska (Nottingham Trent University, 2017), <https://irep.ntu.ac.uk/id/eprint/34658/> (dostęp: 10.10.2022).
- Restoration of Omeriye Ottoman Baths Presentation Panels (2007) Courtesy of Architect. Geneva: Aga Khan Award for Architecture, <https://www.archnet.org/publications/1733> (dostęp: 16.05.2022).
- Street Fountains in Nicosia Walled City, <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/cy/d55b55db6a2f78767e9c275709a407f51fd8bd-8c26cf588a1031de5df1924a35.pdf> (dostęp: 01.12.2022).
- The Technical Committee on Cultural Heritage (2015), <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/cy/TTCCCH-2015-Brochure-FINAL-PRINTED.pdf> (dostęp: 01.12.2022).
- The Technical Committee on Cultural Heritage (2018), <https://www.undp.org/cyprus/publications/2018-tcch-publication> (dostęp: 13.04.2024).
- Tuncay Ali, “Conservation and enhancement in former conflict zones”, presentation to the Europa Nostra Scientific Council XLVII Conference 03–09 October 2011, Cyprus, https://www.academia.edu/6917839/PRESENTATION_ON_THE_TCCH (dostęp: 10.10.2022).
- UNDP Cyprus, Support Facility To The Bi-Communal Technical Committees, <https://www.undp.org/cyprus/projects/support-facility-bi-communal-technical-committees> (dostęp: 01.12.2022).
- whatson-northcyprus, Zehri Fountain, http://www.whatson-northcyprus.com/interest/nicosia/north_nicosia/zehri.htm (dostęp: 10.12.2023).

Tabela 1. Małe projekty realizowane w Nikozji przez Komitet Techniczny ds. Dziedzictwa Kulturowego. Opracowanie własne. Źródło fotografii: *Street Fountains in Nicosia Walled City*, UNDP, b.d.

Małe projekty realizowane w Nikozji przez Komitet Techniczny ds. Dziedzictwa Kulturowego		
Nazwa obiektu	Stan „przed”	Stan „po”
Fontanna Zehri		
Fontanna Esseyit Mehmet Emin Efendi		
Fontanna z epoki angielskiej obok budynków sądów w Nikozji		

Tabela 2. Projekt renowacji łaźni tureckiej Omeriye w Nikozji w ramach Nicosia Master Plan. Opracowanie własne. Źródło fotografii: *Restoration of Omeriye Ottoman Baths Presentation Panels* (2007) Courtesy of Architect. Geneva: Aga Khan Award for Architecture, <https://www.archnet.org/publications/1733> (dostęp: 16.05.2022); autor (Nikożja, 2022).

Projekt renowacji łaźni tureckiej Omeriye w Nikozji w ramach Nicosia Master Plan	
Stan „przed”	Stan „po”
	

